

Justyna Staszewska¹

Wpływ przemian kapitalistycznych na strukturę społeczną mieszkańców Pińczowa w latach 1870–1939

Streszczenie

Rozpatrując transformację społeczno-zawodową mieszkańców Pińczowa, która dokonywała się w latach 1870–1939 pod wpływem przemian kapitalistycznych, należy zwrócić uwagę na intensyfikację bodźców polityczno-gospodarczych. Momentem przełomowym było zapoczątkowanie w 1864 r. procesu uwłaszczania chłopów, co wiązało się z zerwaniem z dotychczasowym ładem społecznym. Uwolnienie miast spod zarządu właścicieli i przekazanie ich w ręce władzy municypalnej zakończyło ekonomiczne uzależnienie od szlachty (późniejszego ziemiaństwa). Pozostałości gospodarki feudalnej ustąpiły nowym zasadom – kapitalistycznym.

Przykład Pińczowa to obraz tworzenia się społeczeństwa kapitalistycznego w realiach drobnomieszczańskich. Ewoluowała przede wszystkim liczba ludności, której wahania wiązały się z kryzysami wojennym (I wojna światowa) oraz ekonomicznymi (m.in. wielki kryzys gospodarczy, klęski nieurodzaju). Na skutek tych zawirowań zmienił się również profil demograficzny mieszkańców Pińczowa. Jego społeczność z dynamicznie rozwijającej się w XIX w. przekształciła się w starzejącą w okresie międzywojennym. Kapitalizm był jednak najbardziej widoczny w strukturze zawodowej mieszczan. Zanikały warstwy oraz zawody, które nie nadążały za postępem gospodarczym. Masowa, fabryczna produkcja tanich wyrobów i ich wprowadzenie na rynek regionalny zagrażały miejscowemu rękodzielnictwu. W administracyjno-usługowym Pińczowie dominowała grupa urzędników, kupców oraz rzemieślników, którzy w zmieniających się realiach ekonomicznych byli zmuszeni dostosowywać wiedzę, umiejętności, asortyment do potrzeb lokalnej społeczności. Dyktat tradycji w cechach rzemieślniczych zaczął ustępować kalkulacji ekonomicznej, która wymagała szybkiego kształcenia specjalistów.

Słowa kluczowe: kapitalizm, demografia, Pińczów, przemiany społeczne, struktura zawodowa ludności

---

¹ Dr Justyna Staszewska, Delegatura Instytutu Pamięci Narodowej w Kielcach, al. Na Stadion 1, 25–127 Kielce.

Niniejszy artykuł jest próbą uchwycenia społecznych konsekwencji przemian kapitalistycznych, których doświadczyli mieszkańcy miast i miasteczek zaboru rosyjskiego na przełomie XIX i XX w. Analizie zostanie poddana liczebność, przekrój wyznaniowo-narodowościowy oraz zawodowy społeczności małomiasteczkowej. Do zilustrowania tego procesu posłużę się przykładem Pińczowa – miasta, które w 1867 r. zyskało status powiatowego w ramach guberni kieleckiej, w dwudziestoleciu międzywojennym – województwa kieleckiego (Staszewska 2015: 1–325). Dociekania będą obejmować lata 1870–1939, a więc okres, kiedy społeczeństwo polskie zostało poddane niezwykle istotnym zmianom. Trudno ocenić, które z nich były najważniejsze: polityczne – odzyskanie niepodległości, gospodarcze – kapitalizm, czy społeczne – struktura demograficzna. Korelowały one między sobą, wpływały na obraz niemal wszystkich dziedzin życia, tworząc portret społeczności Pińczowa.

Tę zależność potwierdza rola ówczesnego ustawodawstwa jako czynnika likwidującego stosunki feudalne. W 1864 r. car Aleksander II podpisał ukazy, które zapoczątkowały proces uwłaszczenia chłopów na terenie Królestwa Polskiego, oraz ukaz powołujący samorząd gminny. Odrzucenie „starego porządku” uruchomiło falę przeobrażeń w kierunku kapitalizmu (Pietrzak-Pawłowska 1981: 292–293), szczególnie w strukturze społecznej (Kołodziejczyk, Gradowski 1974: 94–95). Zaburzyły je I wojna światowa, eksploatacyjna polityka okupanta austro-węgierskiego oraz wojna polsko-bolszewicka. Za ingerencję w stosunki kapitalistyczne należy uznać również interwencjonizm państwowy z okresu międzywojennego.

Liczba mieszkańców Pińczowa

Profil demograficzny mieszkańców Pińczowa kształtował się etapami. Trzy najważniejsze przypadają na okres do wybuchu I wojny światowej, lata działań pierwszowojennych oraz dwudziestolecie międzywojenne. W samym międzywojniu wyróżniamy trzy cykle demograficzne: 1) lata 1919–1923, na które przypada formowanie się struktur państwowych i normalizacja życia społecznego po wojnie; 2) okres 1923–1930 cechujący się widocznym przyrostem naturalnym; 3) przypadający na lata 1930–1939 spadek liczby populacji oraz równoczesny napływ na rynek pracy ludzi młodych, pochodzących z powojennego wyżu demograficznego (Drozdowski 1979: 7–8). Wpływ przemian kapitalistycznych znajdował odzwierciedlenie w strukturze społecznej ludności Pińczowa z różną intensyfikacją.

Źródła statystyczne notujące zaludnienie miasta Pińczowa w latach 1870–1939 są niestety niekompletne. W odniesieniu do XIX w. reprezentują je mało wiarygodne „obzory”, natomiast kalkulacja dotycząca dwudziestolecia międzywojennego została oparta na sumarycznym ujęciu miast powiatu pińczowskiego zawartym w spisach powszechnych. Umożliwiają one przeprowadzenie szacunkowych mikroanaliz, które pozwolą prześledzić przebieg przemian demograficznych.

W latach 1870–1914 nastąpił gwałtowny wzrost liczby mieszkańców Pińczowa. Tendencja ta była charakterystyczna dla obszaru całego ówczesnego Królestwa Polskiego (Szturm de Sztrem 1918: 4). W 1868 r. Pińczów zamieszkiwało 4989 osób, w 1909 r. już 10 480. W ciągu ponad czterdziestu lat liczba mieszkańców miasta powiatowego zwiększyła się zatem o 110%. W pobliskich Działoszycach wskaźnik ten wyniósł 63,5% (wzrost z 3965 do 6481 osób), natomiast w Kielcach – mieście gubernialnym – 417,5% (z 5955 do 30 818) (Wiech 1995: 22, 129, 136). Przed wybuchem I wojny światowej, w 1913 r., Pińczów oraz Działoszyce zamieszkiwały łącznie 18 692 osoby, w czterech osadach powiatu odnotowano jedynie 7374 mieszkańców (*Rocznik statystyczny...* 1916: 10). Na ten wskaźnik miały wpływ także przemiany kapitalistyczne, jak ruchy migracyjne i napływ osób poszukujących lepszych warunków ekonomicznych. Miasta te spełniały bowiem funkcję ośrodków usługowych, administracyjnych i rzemieślniczych. Zamieszkiwanie w ich obrębie ułatwiało dostęp do instytucji pożytku publicznego czy dróg komunikacyjnych, które pośrednio stwarzały szanse na lepsze zabezpieczenie potrzeb ludności. Rozwój miast sprzyjał zwiększaniu się liczby mieszkańców, stabilizacja gospodarcza stymulowała przyrost naturalny, dostępność opieki zdrowotnej wpływała na wydłużenie życia, obniżenie poziomu umieralności osób starszych oraz niemowląt. Pomimo zwielokrotnienia liczby mieszkańców Kielc, Pińczowa i innych miast gubernia kielecka wykazywała słaby przyrost liczby mieszczan. Wynikało to z jej specyficznego charakteru, skupienia przemysłu na zachodzie oraz przewagi rolnictwa w jej pozostałych rubieżach. Ośrodki, nawet powiatowe, takie jak Pińczów, nie przyciągały tak skutecznie, jak Kielce czy Zagłębie Dąbrowskie (Nietyksza 1986: 110–125).

Zmiany w liczbie mieszkańców Pińczowa w czasie I wojny światowej wobec braku materiałów źródłowych są trudne do zweryfikowania. Wojenna rzeczywistość odcisnęła swe piętno na mieście i jego obywatelach. Pińczów stał się siedzibą austro-węgierskiej Cesarsko-Królewskiej Komendy Powiatowej oraz garnizonu wojsk okupacyjnych. Mieszkańcy miasta silnie odczuli rygorystyczną, eksploatacyjną politykę represji, kontyngentów oraz reglamentacji (Przeniosło 2003: 24-36). Prowadzone walki negatywnie wpłynęły na strukturę demograficzną Pińczowa. Skut-

kiem polityki okupanta ograniczono produkcję rolną, wolny rynek, przepływ ludności, dostępność niektórych towarów, zmuszano ludność do budowy okopów oraz przesiedleń. Na przymusową migrację w głąb Rosji udało się według szacunków 374 mieszkańców powiatu pińczowskiego (Korzeniowski, Mądzik, Tarasiuk 2007: 30). I wojna światowa zachwiała poczuciem bezpieczeństwa obywateli, co znajdowało wyraz w niechęci do zakładania rodzin i ich powiększania. Mężczyźni podlegający mobilizacji często już nie wracali do swych rodzin. Ogółem ziemie polskie straciły około 2,7 mln obywateli, co osłabiło społeczeństwo pod względem rozrodczym i biologicznym (*Statystyka Polski...* 1936, z. 41: 29).

Po zakończeniu I wojny światowej polskie społeczeństwo stanęło przed wieloma nowymi wyzwaniami. Organizacja struktur państwowych i terytorialnych (Pińczów nadal był miastem powiatowym, lecz w obrębie województwa kieleckiego) nie ustępowała kwestii odbudowy zasobu ludnościowego. Z oczywistych przyczyn tempo wzrostu liczby ludności miasta znacznie zmalało (tab. 1).

Tabela 1. Liczba mieszkańców Pińczowa w latach 1872–1921 na tle wybranych miast

Table 1. The population of Pińczów between 1872–1921 and selected cities

Rok	Pińczów	Wskaźnik zmian liczby ludności (1872 r. = 100)	Działoszyce	Wskaźnik zmian liczby ludności (1872 r. = 100)	Olkusz	Wskaźnik zmian liczby ludności (1872 r. = 100)
1872	5871	100,0	4390	100,0	2378	100,0
1897	9075	154,5	4606	104,9	3430	144,2
1913	11509	196,0	7183	163,6	7206	303,0
1921	7749	131,9	6755	153,8	6667	280,3

Źródło: APK, UWK I, sygn. 4131, nlb.; Wiech 1995: 129, 135; Wakar 1917: 105; Naumiuk 1979: 47.

W świetle danych zawartych w tabeli 1 liczba mieszkańców Pińczowa, Działoszyce oraz Olkusza zwiększała się do 1913 r. Po wojnie zaś w Pińczowie zmniejszyła się o 32,7%, w kolejnych miastach o 6% i 7,5%. Te wahania można tłumaczyć wspomnianymi ruchami migracyjnymi, które nasilały się wraz z zaognianiem się konfliktów polsko-litewskiego, polsko-ukraińskiego oraz wojną polsko-bolszewicką. Stacjonujące w mieście wojska rosyjskie, a później austro-węgierskie ewakuowały się wraz ze swą administracją. Ponadto następowało przemieszczanie się dużych grup ludności ze wschodnich rubieży ziem polskich. Migracje te zmieniły społeczny, ekonomiczny i gospodarczy wizerunek miast i miasteczek. W przypadku Pińczowa napływ ludności wywołał negatywne skutki. Jak bowiem donosiły w 1919 r. władze miasta, był źródłem szerzącego się ubóstwa (APK,

UWK I, sygn. 12453, k. 86). Miasto stanowiło centrum powiatu typowo rolniczego, a słabo rozwinięty przemysł, niewyspecjalizowane rzemiosło oraz handel nie mogły zapewnić wszystkim dogodnych warunków ekonomicznych. Kapitalizm marginalny, jaki zarysowywał się wówczas w Pińczowie, nie stwarzał takich perspektyw, jak obszary rozwinięte gospodarczo, zurbanizowane, o dużym zagęszczeniu ludności i wynikającym z tych czynników intensywnym przyroście naturalnym, do których należały np. Sosnowiec czy Częstochowa (Krzyżanowski, Kumaniecki 1915: 18–24). W poszukiwaniu stabilizacji ekonomicznej ludność migrowała do centralnej Polski, zaburzając istniejące stosunki demograficzne.

W 1921 r. Pińczów liczył 7749 mieszkańców, natomiast powiat pińczowski – 120 402. Dziesięć lat później II spis powszechny odnotowywał, że w trzech miastach powiatu: Pińczowie, Działoszycach oraz Skalbmierzu zamieszkiwało łącznie 15 999 osób. Poza obszarami miejskimi skupiało się 110 403 mieszkańców. Były to wartości niewielkie, dla porównania w samej Częstochowie mieszkało niemalże 118 000 osób. Ta rozbieżność potwierdza dualizm w rozwoju ludnościowym ówczesnego województwa kieleckiego. Był to bowiem jeden z najbardziej zaludnionych regionów II Rzeczypospolitej, gdyż generował ludność obszarów uprzemysłowionych (powiaty będziński, częstochowski oraz radomski). Powiaty rolnicze, takie jak włoszczowski i pińczowski, miały jednak najmniej mieszkańców (Barciński 1931: 33; *Drugi powszechny spis...* 1938, z. 86: 2–3).

Wpływ przemian kapitalistycznych na życie społeczne mieszkańców Pińczowa uwidaczniał się również w strukturze płci. Mężczyźni oraz kobiety wspólnie partycypowali w życiu gospodarczym i społecznym miasta oraz przemianach kapitalistycznych w latach 1870–1939. Zmiany w liczebności obu grup prezentuje tabela 2.

Tabela 2. Zaludnienie Pińczowa oraz Działoszyc w latach 1882–1921

Table 2. The population of Pińczów and selected cities by gender between 1882–1921

Rok		1882	1897	1902	1921
Pińczów	mężczyźni	3196	4281	4764	3643
	kobiety	3299	4794	5121	4106
	ogółem	6495	9075	9885	7749
Działoszyce	mężczyźni	2605	2620	3201	3143
	kobiety	2791	1986	3061	3612
	ogółem	5396	4606	6262	6755

Źródło: *Obzor kieleckoj gubernii za 1882 god*, 11; *Obzor kieleckoj gubernii za 1901 god*, 24; *Pierwaja wsieobszczaja...* 1904–1905, t. 3: 53; *Skorowidz...* 1925, t. 3: 34, 61, 99, 129.

W Pińczowie w 1882 r. kobiety stanowiły 50,8% ogółu mieszkańców, w 1902 r. – 51,8%, w 1921 r. – 53%. Była to tendencja utrzymująca się prawie przez cały okres 1870–1939. Jedynie rok 1939 wykazał niewielki spadek tej przewagi (Drozdowski 1972: 7–10). Biorąc pod uwagę czynnik wieku, należy zaznaczyć, że dominacja kobiet nad mężczyznami ugruntowała się w gronie osób powyżej 19. roku życia (*Drugi powszechny spis...* 1938, z. 86: 55). Przyczyniły się do tego zmiany cywilizacyjne, które pozytywnie wpłynęły na współczynnik rodności całkowitej oraz płodności małżeńskiej i pozamałżeńskiej (*Statystyka Polski...* 1936, z. 41: 2).

Przeobrażenia w strukturze społecznej znalazły także odzwierciedlenie w profilu wiekowym mieszkańców Pińczowa. W celach porównawczych zostaną przedstawione dane dotyczące pobliskich Działoszyc (tabela 3).

Tabela 3. Struktura wiekowa mieszkańców miast powiatu pińczowskiego w 1897, 1921 i 1931 r.

Table 3. Age structure of habitants of the cities of Pińczów county in 1897, 1921 and 1931

Grupa wiekowa	1897 r.						1921 r.		1931 r.	
	Pińczów	%	Działoszyc	%	Łącznie liczba ludności	Ogółem %	Pińczów i Działoszyc	%	Pińczów, Działoszyc Skalbierz	%
0–9	2281	25,1	1380	29,9	3661	26,8	3441	23,7	3910	24,5
10–19	1926	21,2	1059	23,0	2985	21,8	3960	27,3	3382	21,1
20–29	1998	22,0	640	13,9	2638	19,3	2351	16,2	2613	16,3
30–39	1041	11,5	542	11,7	1583	11,6	1553	10,7	2074	13,0
40–49	663	7,3	368	8,0	1031	7,5	1205	8,3	1499	9,3
50–59	570	6,3	327	7,1	897	6,5	1004	6,9	1104	6,9
60 lat i więcej	555	6,1	290	6,4	845	6,2	988	6,8	1411	8,8
Nieokreślony	41	0,5	0	0,0	41	0,3	2	0,1	6	0,1
Ogółem	9075	100	4606	100	13681	100	14504	100	15999	100

Źródło: *Pierwaja wsieobszczaja...* 1904–1905, t. 3: 20–21; *Pierwszy powszechny spis...* 1927, z. 17: 54; *Drugi powszechny spis...* 1938, z. 86: 54–55.

Spis ludności z 1897 r. ukazuje strukturę wiekową mieszkańców Pińczowa oraz Działoszyc w końcowych latach XIX w. Dane w nim zawarte wykazują, iż osoby w wieku nieprodukcyjnym (0–19 lat) stanowiły 46,3% pińczowian i 52,9% działoszyczan. W odniesieniu do Dzia-

łoszyc znacząca, sięgająca 6,6 p.p., przewaga liczby dzieci i osób młodocianych w porównaniu z pińczowianami wynikała z niewielkiego wskaźnika umieralności wśród dzieci oraz upowszechnionego modelu żydowskiej rodziny wielodzietnej. Charakter narodowościowo-wyznaniowy tego miasta decydował poniekąd o jego strukturze wiekowej.

Pośród osób zaliczanych do tej grupy znajdowali się także pracownicy młodociani, którzy uczestniczyli w życiu gospodarczym miasta, zasilając rynek pracy dorosłych. Pozostała część mieszczan będących w wieku produkcyjnym 20–59 lat stanowiła 47,1% populacji Pińczowa oraz 40,7% Działoszyc. Dla tych grup dostrzegalne było odwrócenie proporcji. W Działoszycach mieszkańców w wieku produkcyjnym było mniej o niemal 7 p.p. Profil odpowiadał schematowi tamtejszej struktury wiekowej i wykazywał intensywny wzrost liczby urodzeń. Na jednego mieszkańca z tej zbiorowości przypadało 1,3 osoby z przedziału wiekowego od 0 do 19 lat. W Pińczowie wartości te wynosiły 0,9 osoby. Wyż demograficzny zapoczątkowany w Działoszycach w latach 90. XIX w. „przeszedł” do kolejnego przedziału wiekowego – osób czynnych zawodowo – na początku XX w. Jednakże z uwagi na brak dostatecznie sprecyzowanych źródeł nie można przeprowadzić dalszej analizy. Osoby powyżej 60. roku życia, które prawdopodobnie nie były już aktywne zawodowo, stanowiły w 1897 r. niewielką część tych społeczności (6,1% w Pińczowie i 6,4% w Działoszycach).

Do prezentacji struktury wiekowej mieszkańców Pińczowa w okresie międzywojennym wykorzystane zostały ówczesne powszechne spisy ludności. Zawierają one dane sumaryczne, które dla 1921 r. podają łączne wartości dotyczące Pińczowa oraz Działoszyc, a dla 1931 r. – Pińczowa, Działoszyc oraz Skalbmierza. W świetle spisu powszechnego z 1921 r. ludność tych miast w wieku od 0 do 9 lat stanowiła 23,7% populacji. W stosunku do danych odnoszących się do XIX w. był to spadek sięgający niemal 3 p.p. Wzrosła natomiast liczba dzieci i młodzieży w wieku od 10 do 19 lat, co było efektem wyżu demograficznego, jaki zarysował się przed I wojną światową. Ludność czynna zawodowo w obu miastach w 1921 r. stanowiła 42,1% ich społeczności. Uwidoczniło się więc niewielkie, o 2,8 p.p. zmniejszenie tego wskaźnika. Grupa wiekowa powyżej 60. roku życia również odnotowała wzrost wartości, co należy uznać, za symptom widocznego wówczas procesu starzenia się społeczeństwa (Renz 1990: 39).

Nieco odmienną formę przybrał schemat struktury wieku mieszkańców Pińczowa, Działoszyc oraz Skalbmierza w 1931 r. Przede wszystkim charakteryzował się wzrostem liczby dzieci w wieku od 0 do 9 lat (o 0,8% p.p.), których narodziny przypadały na lata 1922–1931, stano-

więc konsekwencję wyżu demograficznego po I wojnie światowej oraz względnej stabilizacji ekonomicznej państwa (Renz 1990: 39). Dzieci i młodzież liczące od 10 do 19 lat tworzyły grupę 21,1%, o 6,2 p.p. mniejszą niż w roku 1921. Większość z nich urodziła się w okresie I wojny światowej, która nie sprzyjała rozwojowi populacji. Ogółem dzieci oraz młodzież do 19. roku życia stanowiły wówczas 45,6% społeczności miast powiatu pińczowskiego. Niemal taki sam odsetek odnotowano w grupie osób czynnych zawodowo (45,5%). Ich liczba wzrosła o 3,4 p.p., co było wynikiem wyżu demograficznego z okresu Królestwa Polskiego, którego reprezentanci na przełomie lat 20. i 30. zasilili rynek pracy. Jego pokłosiem był również dość wysoki wskaźnik osób starszych – 8,8%.

Obraz struktury wiekowej mieszkańców Pińczowa w latach 1897–1931 wskazuje, że jego populacja najefektywniej rozwijała się przed I wojną światową. Dogodne warunki wynikały pośrednio z przeobrażeń społecznych oraz gospodarczych na obszarze Królestwa Polskiego, w tym rodzącego się kapitalizmu (Nietyksza 1986: 296–298). Wybuch wojny spowodował załamanie struktur demograficznych oraz spadek liczby urodzeń. Wydarzenia te zaważyły na funkcjonowaniu społeczności w niepodległym państwie. W wyniku przemian gospodarczych, wyspecjalizowania się przemysłu i niektórych rzemiosł oraz powolnej transformacji rolnictwa zmienił się profil poszukiwanego pracownika. Osoby starsze zastępowano pracownikami młodszymi, natomiast dotychczasowa niskopłatna praca małoletnich była coraz częściej wykonywana przez dorosłych (Markowski 1980: 96–97). Nadmiar rąk do pracy, wynikający z wkraczania na rynek kolejnych wyży demograficznych, powodował obniżenie wartości siły roboczej i korektę płac. Wpływało to na intensyfikację migracji ludności wiejskiej do miast, a małomiasteczkowej do aglomeracji miejskich.

Struktura wyznaniowo-narodowościowa

Struktura narodowościowa Pińczowa miała wpływ na charakter dokonujących się w mieście przemian kapitalistycznych. Szczególnie wyraźnie ujawniło się to w podziale zawodowym mieszkańców – ludność żydowska przeważała w niektórych dziedzinach gospodarki. Ponieważ precyzyjne określenie cech definiujących charakter mniejszości narodowej czy też wyznaniowej jest niezwykle trudne i budzi kontrowersje, zagadnienia te będą traktowane łącznie (Purat 2010: 290–292).

W latach 1870–1939 Pińczów oprócz Polaków oraz Żydów zamieszkiwali m.in. Rosjanie, Austriacy i Węgrzy reprezentujący represyj-

ny aparat wojskowo-administracyjny zaborcy i okupanta (Smyk 2011: 9, Lewandowski 1980, ss.). W 1870 r. Pińczów zamieszkiwało 21 wyznawców religii prawosławnej, 9 protestantów, 3340 Żydów oraz 2020 katolików (*Obzor kieleckoj gubernii za 1870 god*: 83). Społeczność miasta była więc dychotomiczna żydowsko-polska. Dopiero od 1939 r. można określać ją mianem polsko-żydowskiej.

Przewaga liczebna ludności żydowskiej rzutowała na strukturę społeczną mieszkańców miasta, a przede wszystkim na jego profil gospodarczy. Kapitalizm wymagał znacznej mobilności. Wyzwanie to podejmowała przede wszystkim ludność żydowska, między innymi dlatego, że nie była „przywiązana” do gruntów rolnych. Ukierunkowanie na działalność handlową oraz rzemiosło zmuszało Żydów do intensywnej „kapitalistycznej” migracji, np. w kierunku Zagłębia Dąbrowskiego (Wiech 1990, t. 1–2: 49–50). W ujęciu lokalnym przenoszono się do najbliższego miasta powiatowego bądź stolicy guberni, tworząc konkurencję gospodarczą dla pozostałych narodowości (Wiech 1991: 224–225).

Wybuch I wojny światowej zapoczątkował zmiany w składzie narodowościowym mieszkańców Pińczowa. Efektem wspomnianych ruchów migracyjnych ludności wywołanych przesuwaniem się frontu był odpływ wojsk i administracji rosyjskiej, którą zastąpili Austro-Węgrzy. Ludność żydowska dominowała pośród mniejszości narodowych w regionie. Na obszarze obwodu pińczowskiego „Największy jej procent posiadają Działoszyce, bo aż 84%, Pińczów 53,4%, Wiślica 60,6%, Koszyce 54,5%, Skalbmierz 19,2%, Opatowiec 17,2% Żydów” (*Obwód pińczowski...* 1916: 10). Szczegółowy schemat podziału narodowościowego w latach 1870–1939 prezentuje tabela 4.

Tabela 4. Ludność żydowska w Pińczowie w latach 1870–1939

Table 4. Jewish population in Pińczów in the years 1870–1939

Rok	Ludność żydowska		Ogółem liczba ludności zamieszkującej Pińczów
	Liczba	%	
1870	3240	61,2	5 290 ^a
1913	6698	58,2	11 509
1914	6061	55,2	10 977
1921	4324	55,8	7 749
1939	3497	49,3	7 083

^a – w tej liczbie zawierają się wyznawcy religii prawosławnej i protestanci (ogółem 30 osób)

Źródło: *Obzor kieleckoj gubernii za 1870 god*, 83; APK, UWK I, sygn. 4131, nlb.; Wakar 1917, cz. 2: 105; Naumiuk 1979: 47; Renz 1994: 184.

Dane odnoszące się do lat 1870–1939, zamieszczone w tabeli 4, wykazują tendencję spadkową w liczebności ludności izraelskiej. Zarysowała się ona już pod koniec XIX w. w zasadzie we wszystkich osiedlach żydowskich powiatu pińczowskiego. I wojna światowa przyniosła pogłębienie tego procesu, a zmiany społeczne (np. zróżnicowanie zawodowe) i gospodarcze (rozwój komunikacji niezbędny dla szerzenia wpływów kapitalizmu) z lat międzywojennych nie zdołały go zahamować. Między rokiem 1913 a 1939 odnotowano zmniejszenie odsetka ludności żydowskiej o 8,9 p.p. Liczba ludności żydowskiej malała szybciej niż ludności polskiej. Według sprawozdania starosty pińczowskiego w lipcu 1925 r. powiat zamieszkiwało ogółem 15 082 Żydów, a dwa lata później – 14 733 (APK, UWK I, sygn. 1763, k. 125–254). W 1939 r. dominacja ludności izraelskiej w dychotomicznej społeczności Pińczowa przeszła do historii.

Struktura społeczno-zawodowa

Przemiany kapitalistyczne w latach 1870–1939 w Pińczowie odcisnęły się również na strukturze zawodowej mieszkańców. Odzwierciedlała ona rolę miasta w życiu regionu, problemy społeczne, polityczne i gospodarcze Królestwa Polskiego i późniejszej II Rzeczypospolitej. Nie bez znaczenia pozostawały: reforma miejska z 1869 r., która utrzymała status Pińczowa, szczegółowe rosyjskie ustawodawstwo likwidujące polską szlachtę oraz reforma uwłaszczeniowa (Nietyksza 1992, t. 3: 25–30).

Uwłaszczenie zdynamizowało stosunki kapitalistyczne, obok ziemiaństwa właścicielami ziemskimi stawali się fabrykanci, kupcy, bankierzy czy też przedstawiciele inteligencji. W miastach przemysłowych rzemieślnicy zamieniali przydomowe warsztaty na hale fabryczne (Kołodziejczyk, Gradowski 1974: 23–25). Struktura zawodowa społeczeństwa w latach 1870–1939 zaczęła się rozwarstwiać i straciła dawną hermetyczność.

Spis ludności z 1897 r. dzielił mieszkańców Pińczowa na szlachtę, tj. potomków dawnej szlachty, szlachtę urzędniczą (Szabat 2008: 190–191), (5%), duchowieństwo (0,3%), włościan, tj. mieszczan-rolników (20%), mieszczan (74%) oraz osoby o nieokreślonym statusie, tzw. wolne zawody (0,7%) (*Pierwaja wsieobszczaja...* 1904–1905, t. 3: 2). Struktura ta wobec wyraźnych wpływów kapitalizmu była archaiczna. Wszystkie te grupy funkcjonowały w małomiasteczkowej społeczności, w której zajmowały określone miejsce. Szlachtę, a raczej bogate ziemiaństwo reprezentowała rodzina Wielopolskich – właściciele miasta, którzy mieszkali w Chrobrzu (APK, AOM, sygn. 683, k. 1–10; *Dobra*

ziemskie..., 2014: ss.). Jako posiadacze rozległej ordynacji kolejni Wielopolscy modernizowali i rozwijali znajdujące się na jej obszarze zakłady przemysłowe. W latach międzywojennych wśród nazwisk właścicieli ziemskich pojawiały się również żydowskie. W 1921 r. w powiecie było 77 majątków, w tym 8 w rękach Żydów – najwięcej w województwie kieleckim (Markowski 1993: 25).

Rolniczy charakter powiatu pińczowskiego decydował o pauperyzacji miasta i dużym odsetku włościan w Pińczowie. Uprawa roli i sprzedaż płodów rolnych należały oprócz rzemiosła i handlu do podstawowych źródeł utrzymania mieszczan. Ich gospodarstwa były jednak nieekonomiczne i bardzo rozdrobnione (Wiech 1995: 151). Kolejne grupy stanowiły wolne zawody oraz duchowieństwo. Pierwsza z nich skupiała głównie urzędników, pracowników samorządowych, sądowych, nauczycieli oraz lekarzy. Natomiast liczba osób duchownych zależała od decyzji administracji kościelnej. Jej przedstawiciele wbrew pozorom podlegali przemianom kapitalistycznym, ponieważ swą działalnością społeczno-oświatową i dobroczynną dostosowywali się do potrzeb „ukapitalistyczniającego” się społeczeństwa.

Najliczniejszą grupę mieszkańców Pińczowa stanowili mieszcianie (drobnomieszcianie), warstwa zakorzeniona w dawnej społeczności, której funkcjonowanie opierało się na tradycji (Kowalska-Glikman 1998, t. 3: 54). Można stwierdzić, że była ona obok dawnej szlachty najbardziej podatna na wpływy kapitalizmu. Jednoczyła ją historyczna odrębność od pozostałych grup, a wewnątrz różniła rozbudowana struktura zawodowa. Różnorodność źródeł utrzymania mieszkańców Pińczowa i Działoszyc w 1897 r. przedstawia tabela 5.

Tabela 5. Źródła utrzymania mieszkańców Pińczowa i Działoszyce w 1897 r.

Table 5. Source of earnings the inhabitants of Pińczów and Działoszyce in 1897 year

Lp.	Źródło dochodów	Pińczów		Działoszyce	
		Liczba	%	Liczba	%
1	2	3	4	5	6
1.	Administracja publiczna, sądownictwo, policja	252	2,6	110	2,4
2.	Szkolnictwo i edukacja dzieci	172	2,0	33	0,7
3.	Służba domowa	960	10,5	255	5,6
4.	Utrzymujący się z kapitałów itp.	464	5,1	260	5,6
5.	Uprawa roli, leśnictwo oraz rybołówstwo	811	9,0	195	4,3
6.	Rzemiosło branży:				
	– odzieżowej	932	10,2	678	14,7
	– drzewnej	155	1,8	193	4,2
	– metalowej	91	1,1	81	1,7

1	2	3	4	5	6
7.	Transport i komunikacja kolejowa, drogową, wodną. Poczta, telegraf i telefon	126	1,4	156	3,4
8.	Handel, usługi kredytowe i pośrednictwo	2558	28,1	1962	42,6
9.	Pozostałe źródła dochodów	2554	28,1	683	14,8
10.	Razem	9075	100	4 606	100

Źródło: *Pierwaja wsieobszczaja...* 1904–1905, t. 3: 101.

Tabela 5 wskazuje, że uwzględnione w niej miasta pełniły w regionie zupełnie inne funkcje. Pińczów był centrum administracyjnym i usługowym, Działoszyce – handlowo-usługowym. Z uwagi na status miasta powiatowego w Pińczowie miały swą siedzibę władze powiatowe oraz municypalne. Skupiały one osoby związane z administracją publiczną, służbami państwowymi, oświatą, żandarmerią, sądami pokoju oraz służbą domową (15,1% mieszkańców). W Działoszycach odsetek ten wynosił jedynie 8,7%. Rozpatrując z kolei handel oraz rzemiosło jako podstawowe źródła dochodu ówczesnego drobnomieszczanstwa, należy stwierdzić, że w Pińczowie utrzymywało się z nich 41,1% obywateli. W Działoszycach wskaźnik ten wynosił 62,8%, co potwierdza handlowo-rzemieślniczy charakter miasta.

Przewaga osób czerpiących swe utrzymanie z administracji, handlu, usług oraz rzemiosła świadczyła o braku przemysłu i związanego z nim kapitału (w efekcie o kapitalizmie marginalnym). W Pińczowie oraz Działoszycach nie wytworzyła się silna warstwa robotnicza. Przeobrażenia społeczności zamieszkującej powiat pińczowski zachodziły niezwykle wolno. Na ich dodatkowe osłabienie wpłynęła I wojna światowa. Obstrżenia gospodarcze, problemy aprowizacyjne, komunikacyjne i nadmierne angażowanie ludności w prace na rzecz okupanta spowodowały poszukiwanie nowych sposobów zarobkowania, nie zawsze zgodnych z posiadanymi kwalifikacjami.

Koniunktura gospodarcza została poddana nie tylko próbie wojny, ale także licznych kryzysów – światowych oraz lokalnych. Wpływała na model struktury zawodowej mieszkańców miast, miasteczek i wsi ziem polskich (Renz 1994: 28–38). Jej modyfikacja odzwierciedlona została w tabeli 6, zawierającej dane dotyczące źródeł utrzymania mieszkańców trzech miast: Pińczowa, Działoszyce oraz Skalbmierza.

Struktura źródeł utrzymania mieszkańców Pińczowa, Działoszyce oraz Skalbmierza została opracowana w 1939 r. przez tamtejsze magistraty w związku z wyborami do rad miejskich. Jest to źródło, którego dane wymagają weryfikacji. W zestawieniu brak osób, które należałyby do kategorii robotników przemysłowych.

Tabela 6. Źródła utrzymania mieszkańców miast powiatu pińczowskiego w 1939 r.
 Table 6. Source of earnings the inhabitants of the cities of Pińczów county in 1939 year

Branża	Pińczów	%	Działoszyce	%	Skalbmierz	%
Rolnictwo	370	5,1	150	2,5	1879	74
Przemysł	12	0,6	180	3	9	0,2
Handel	1643	23,1	2513	42	119	4
Rzemiosło	1982	28	2871	48	235	18
Administracja	948	13,2	211	3,5	87	3
Wolne zawody	2128	30	60	1	19	0,8
Ogółem	7083	100	5985	100	2348	100

Źródło: APK, UWK I, sygn. 4131, nlb.

Spisy ludności z roku 1921 i 1931 odnotowują na terenie powiatu pińczowskiego kolejno 754 oraz 1953 robotników, co dawało niewielki wskaźnik w wysokości 0,6 i 0,9% (Markowski 1980: 77). Na przełomie XIX i XX w. grupa zawodowa, jaką byli robotnicy przemysłowi, ze względu na swój charakter mogła nie zostać uwzględniona w spisie lub kryła się pod etykietą „mieszczanie”. W latach międzywojnia ich liczba zapewne była niewielka, ale powinna zostać zamieszczona w wykazie.

Kolejna nieścisłość pojawia się w przypadku liczby mieszkańców skupionych wokół ośrodków administracji, oświaty i ochrony zdrowia. Według źródła ich liczba sięgała aż 43,4%. Wydaje się, że są to wartości znacznie zawyżone. Biorąc pod uwagę zmiany kapitalistyczne, jakie zaszły w społeczności analizowanego miasta w latach 1897–1939, należy zauważyć, że tak gwałtowny wzrost liczby notariuszy, policjantów, urzędników skarbowych, nauczycieli itp. był mało prawdopodobny. Niemniej jednak inteligencja, ze względu na administracyjno-usługową rolę Pińczowa, stanowiła znaczącą część mieszkańców. Wpływała na losy miasta poprzez działania społeczne i polityczne np. burmistrzów czy starostów (Chudzia 2006: ss.). Nie bez znaczenia pozostawała kwestia wykształcenia, które umożliwiało zatrudnienie na stanowisku pracownika umysłowego (nawet najniższego szczebla) osób z różnych grup społecznych. Skutkowało to przenikaniem do inteligencji młodzieży pochodzącej z bogatych rodzin reprezentujących inne warstwy. Kształcenie wymagało funduszy i narażało rodziców na poważne koszty, ale równocześnie zwiększało możliwość zdobycia kwalifikacji zawodowych oraz pracy (Słabińska 2004: 93–98).

Wskaźniki dotyczące Działoszyca i Skalbmierza potwierdzają wcześniejsze wnioski. Miasta te nie generowały rzeszy urzędników, ich samo-

rząd nie był tak rozbudowany, jak w mieście powiatowym, dlatego też odsetek pracujących w administracji i w wolnych zawodach wynosił w nich łącznie odpowiednio 4,5% oraz 3,8%. Rok 1939 przyniósł ugruntowanie dominacji Działoszyc jako zaplecza handlowo-usługowego tej części powiatu. Ogółem 42% tamtejszych mieszczan utrzymywało się z handlu, a 48% z rzemiosła (w ujęciu lokalnym było to miasto kapitalistyczne). W Pińczowie wskaźniki te wynosiły odpowiednio 23,1% i 28%. Skalbierz, dzierżący prawa miejskie od 1927 r., posiadał swoją szczególną specyfikę. Schemat struktury źródeł utrzymania jego mieszkańców bardziej odpowiadał wiejskim osadom niż miastom. Ze względu na jego rolniczy charakter odsetek ludności parającej się handlem i rzemiosłem był bardzo mały (4% i 18%).

Struktura zawodowa mieszkańców miast powiatu pińczowskiego w 1939 r. przedstawiona w tabeli 6 ukazuje także, w jakim stopniu w Pińczowie i pozostałych miastach powiatu rozwinął się przemysł. Pierwsze zakłady zostały odnotowane w statystykach z 1893 r., było ich pięć, choć zapewne tego typu działalność była prowadzona dużo wcześniej. Z uwagi na brak zaplecza surowcowego i oddalenie od linii komunikacyjnych Pińczów opierał się na branży ekonomicznie najbardziej opłacalnej – spożywczej i mineralnej. Choć odsetek przemysłowców w 1939 r. nadal był niewielki (0,6%), to grupa ta aktywnie wpływała na rozwój gospodarczy miasta (Staszewska 2013: 163).

Podsumowując, należy zadać pytanie, czy zmiany kapitalistyczne w latach 1870–1939 miały jakikolwiek wpływ na strukturę społeczną mieszkańców Pińczowa. W toku analizy dostępnych źródeł nasuwają się następujące konkluzje. Kapitalizm, który jako zbiór procesów społeczno-gospodarczych był widoczny na ziemiach polskich, w Pińczowie przyjął formę marginalną. Realizował się odmiennie niż w przeobrażeniach obserwowanych w aglomeracjach przemysłowo-miejskich, był to proces powolny, oparty na ubywaniu siły roboczej, przekształceniach powłaszczeniowych na pobliskiej wsi oraz rozwarstwieniu społecznym w miastach. Świadectwem zmian kapitalistycznych w latach 1870–1939 był zanik warstwy klasyfikowanej jako szlachta. Do życia gospodarczego i społecznego wkraczało formujące się ziemiaństwo, w którego szeregi weszła również ludność żydowska. Modyfikacji podlegały formy zarobkowania, czego skutkiem były przeobrażenia w strukturze zawodowej mieszkańców. Pińczowską społeczność tworzyli kupcy, rzemieślnicy, mieszczenie-rolnicy oraz inteligencja. Każda z tych grup miała swą specyfikę, a łączyła je małomiasteczkowa mentalność oraz przywiązanie do tradycji.

Literatura

- Archiwum Państwowe w Kielcach, Archiwum Ordynacji Myszkowskiej, sygn. 683.
- Archiwum Państwowe w Kielcach, Urząd Wojewódzkie Kielecki I, sygn. 1763, sygn. 4131, sygn. 12453.
- Barciński F., 1931, *Geografia gospodarcza województwa kieleckiego*, Kielce.
- Chudzia T., 2006, *Pińczowska Kolej Dojazdowa – przykładem twórczego i zbiorowego wysiłku władz i społeczeństwa pińczowskiego*, „Pińczowskie Spotkania Historyczne”, z. 10: *W 587. rocznicę nadania praw miejskich. 80 lat kolejką wąskotorową przez Podzie. Materiały sesji naukowej 27 lutego 2006 r.*
- Dobra ziemskie w województwie kieleckim według spisów z roku 1923 i 1925*, 2014, oprac. E. Majcher-Ociesa, M.B. Markowski, Kielce.
- Drozdowski M.M., 1972, *Spoleczeństwo, państwo, politycy II Rzeczypospolitej. Szkice i polemiki*, Kraków.
- Drozdowski M.M., 1979, *Sprawy i ludzie II Rzeczypospolitej*, Kraków.
- Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo kieleckie*, „Statystyka Polski”, seria C, 1938, z. 86, Warszawa.
- Kołodziejczyk R., Gradowski R., 1974, *Zarys dziejów kapitalizmu w Polsce*, Warszawa.
- Korzeniowski M., Mądzik M., Tarasiuk D., 2007, *Tulaczy los. Uchodźcy polscy w imperium rosyjskim w latach pierwszej wojny światowej*, Lublin.
- Kowska-Glikman S., 1998, *Więzi środowiskowe drobnomieszczaństwa w drugiej połowie XIX w.* [w:] *Studia nad dziejami miast i mieszczaństwa*, „Studia Polonica Historiae Urbanae”, t. 3, Toruń.
- Krzyżanowski A., Kumaniecki K., 1915, *Statystyka Polski*, Kraków.
- Lewandowski J., 1980, *Królestwo Polskie pod okupacją austriacką 1914–1918*, Warszawa.
- Markowski M.B., 1980, *Robotnicy przemysłowi w województwie kieleckim 1918–1939*, Warszawa.
- Markowski M.B., 1993, *Obywatele ziemscy w województwie kieleckim 1918–1939*, Kielce.
- Naumiuk J., 1979, *Zarys dziejów Pińczowa w latach 1800–1965* [w:] *Pińczów i jego szkoły w dziejach*, red. J. Wyrozumski, Warszawa–Kraków.
- Nietysza M., 1986, *Rozwój miast i aglomeracji miejsko-przemysłowych w Królestwie Polskim (1865–1914)*, Warszawa.
- Nietysza M., 1992, *Drobnomieszczaństwo a typy miast w Królestwie Polskim w końcu XIX w.* [w:] *Drobnomieszczaństwo XIX i XX w. Studia*, t. 3, red. S. Kowska-Glikman, Warszawa.
- Obwód pińczowski i pierwsze półrocze zarządu wojskowego*, 1916, Kraków.
- Obzor kieleckoj gubernii za 1870 god.*
- Obzor kieleckoj gubernii za 1882 god.*
- Obzor kieleckoj gubernii za 1901 god.*
- Pierwaja wsieobszczaja pieriepis nasielienija Rossijskoj Imperii 28 I 1897 goda*, 1904–1905, S-Petersburg, t. 3.
- Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 30. IX. 1921 r. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe Województwo kieleckie*, „Statystyka Polski” 1927, t. 17, Warszawa.

- Pietrzak-Pawłowska I., 1981, *Kapitalizm* [w:] *Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 r.*, red. A. Mączak, Warszawa.
- Przeniosło M., 2003, *Chłopi Królestwa Polskiego w latach 1914–1918*, Kielce.
- Purat A., 2010, *Status prawny i społeczny mniejszości narodowych w II i III Rzeczypospolitej. Analiza porównawcza* [w:] *Dwa dwudziestolecia. Geopolityka. Państwo. Społeczeństwo*, red. P. Hauser, W. Mazurczak, Poznań.
- Renz R., 1990, *Społeczności małomiasteczkowe w województwie kieleckim 1918–1939*, Kielce.
- Renz R., 1994, *Życie codzienne w miasteczkach województwa kieleckiego 1918–1939*, Kielce.
- Rocznik statystyczny Królestwa Polskiego z uwzględnieniem innych ziem polskich. Rok 1915, 1916*, oprac. E. Strasburger, Warszawa.
- Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej*, 1925, t. 3: *Województwo kieleckie*, Warszawa.
- Słabińska E., 2004, *Inteligencja na prowincji kieleckiej w latach 1918–1939*, Kielce.
- Smyk G., 2011, *Administracja publiczna Królestwa Polskiego w latach 1864–1915*, Lublin.
- Staszewska J., 2013, *Społeczność żydowska w Pińczowie w latach 1914–1939* [w:] *Życie codzienne społeczności żydowskiej na ziemiach polskich do 1942 r.*, red. E. Majcher-Ociesa, B. Wojciechowska, Kielce.
- Staszewska J., 2015, *Pińczów i jego mieszkańcy w dobie kapitalizmu (1870–1939)*, Kielce, Praca doktorska napisana pod kierunkiem naukowym prof. zw. dr. hab. Marka Przeniosły, Archiwum Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach.
- Szabat B., 2008, *Ziemiaństwo w strukturze społecznej guberni kieleckiej według „Pierwszego powszechnego spisu ludności Cesarstwa Rosyjskiego z 1897 r.”* [w:] *Dwór a społeczności lokalne na ziemiach polskich w XIX i XX w.*, red. W. Caban, M.B. Markowski, M. Przeniosło, Kielce.
- Szturm de Sztrem T., 1918, *Zaludnienie Królestwa Polskiego wobec wojny*, Warszawa.
- Wakar W., 1917, *Rozwój terytorialny narodowości polskiej*, Warszawa.
- Wiech S., 1990, *Miasteczka żydowskie guberni kieleckiej w latach 1870–1914 (na przykładzie Chęcini i Działoszyc)*, „Studia Kieleckie”, t. 1–2.
- Wiech S., 1991, *Kontakty polsko-żydowskie w guberni kieleckiej w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XIX w.* [w:] *Żydzi w Małopolsce. Studia z dziejów osadnictwa i życia społecznego*, red. F. Kiryk, Przemyśl.
- Wiech S., 1995, *Miasteczka guberni kieleckiej w latach 1870–1914. Zabudowa – rozwój – społeczeństwo*, Kielce.
- Zagadnienia demograficzne Polski. Ruch naturalny ludności w latach 1895–1935*, „Statystyka Polski” 1936, Seria C, z. 41, Warszawa.

The influence of capitalist transformations on the social structure of the inhabitants of Pińczów between 1870 and 1939

Abstract

The social and professional transformation of the inhabitants of Pinczow in the years 1870-1939 fell under the influence of capitalist changes. A turning point was the inauguration of the process of peasant emancipation in 1864, which broke with the existing social order. Removing cities from the management of the owners ended the economic dependence of nobility. The remnants of the feudal economy gave way to a new, determined capitalist transformation.

Pinczow's example is an image of the formation of capitalist society in the reality of the petty-bourgeois. The number of people affected by the First World War and economic crises (including the great economic crisis, crop failures) was transformed. As a result of this turbulence, the demographic profile of the inhabitants of Pińczów has also changed. The community of Pinczow, transformed into an aging one in the interwar period. Capitalism was most visible in the bourgeois occupational structure. Those layers and professions that did not keep pace with the economic downturn were disappearing. The mass production of cheap products and the possibility of their influx into the regional market threatened local handicraft production. Pińczów was dominated by a group of clerks, merchants and craftsmen who, in the changing economic reality were forced to adapt knowledge, skills and assortment to the needs of the local community. The dictates of tradition, for example, in craft guilds began to give way to economic considerations, which required the rapid training of specialists.

Key words: capitalism, demography, Pińczów, social transformation, professional structure of the population